

РОМАН СТИЛИСТИКАСИДА САЖЪЛАНИШ

Пардаева Зулфия Жўраевна
ЖДПИ профессори, филология фанлари доктори

Роман поэтикасида ғоявий-бадий мазмун, сюжет ва композиция, шунингдек, стилистика мантикий узвийликда роман жанр аниқловчилари вазифасини бажаради. Романнинг бадий матн поэтикаси таҳлили роман стилистикасига хос бўлган барча бадий компонентлар таҳлилидир.

Поэтик нутқ стилистикаси (В.Виноградов) роман стилистикаси курилишининг асосий йўлларида бири бўлиб, «Отамдан қолган далалар» стилистикасида синкретик (синкретик – бир неча услубларнинг уйғунлиги; дискретик – ҳар бир услубни алоҳида таҳлил этиш йўли) услуб намоён бўлар экан, поэтик нутқ романий эканлигини аниқлаш учун роман стилистикасини дискретик йўл билан таҳлилга жалб этиш керак. Таҳлил жараёнида асарда Т.Муроднинг муайян поэтикаси юзага келгани, бу поэтиканинг ўзига хослиги биринчи навбатда ёзувчи индивидуал услуби орқали намоён бўлганини англаб етамиз. Умуман, адиб ижодида ҳикоядан қиссага, қиссадан романга йўналтирилган услуб динамикаси унинг услуби тадрижини ҳам билдиради. «Тоғай Муроднинг илк қиссасидаёқ бўртиб кўринган ва унинг ижодий такомилида қудратли бир қанот бўлиб хизмат қилган бу миллийлик ва хаётийлик ёш адибнинг кейинги асарларида янада чуқурлаша боради [4, 5-б.], - деб ёзади адабиётшунос У.Қосимов.

Тоғай Мурод поэтикасининг индивидуал хусусиятини таъминловчи бадий компонент бу - баён стилистикаси. «Тоғай Мурод адабиётга тутаб эмас, ёниб кирди. Қиссалари - соф миллий Ўзбек қиссалари. Бундай асар яратиш учун адиб рассомдек рангларни бир-биридан фарқ қиладиган, бастакордек товушларни тиниқ эшитадиган бўлиши керак... Назаримда, Тоғай Мурод қисса битмайди, назаримда бор овози билан қўшиқ айтади. Бу қўшиқда авж пардалар бор, хонишлар бор, савт бор» [2, 4-б.]. Худди шундай «Қахрамонлар тақдири сизни бутунлай чулғаб олади, қалбингизда ёруғ бир ҳамдардлик ҳислари уйғониб, уларнинг ўксик дилларига малҳам бўлгингиз келади, гўё юракларни ўртовчи латиф ва ҳазин бир куй тинглагандек бўласиз, кўнглингиз аллақандай ғубордан фориғ бўлгандек равшан тортади» [4, 6-б.], - деб С.Аҳмад хулосасига ҳамоҳанг хулосани У.Қосимов ҳам билдиради.

Тоғай Мурод ижод йўли ёзувчи поэтикасининг шаклланиши, унинг ички динамикаси, тадрижи нуқтаи назаридан тадқиқ этилар экан, унинг кичик насрий жанрдан йирик полотноларга қадар юксалган ижодида ҳар бир жанр мукамал даражада талқин этилганига амин бўламиз. Инсон руҳий-эстетик оламини бойитувчи, уларни илоҳий бир поклик ва маънавий баркамоллик сари бошловчи поэтик кўтаринкилик, қўшиқ каби жозибадор тасвир ва гўзал талқинлар Тоғай Мурод тафаккури, тили ва услубининг асосий хусусиятини ташкил этади.

Роман мутолааси жараёнида Т.Муродга хос анъанавий талқин услуби теранлашиб, яхлит бир баён - роман стилистик услуби шаклланиши намоён

бўлади. Ёзувчи романда бутун умр далада кетмон чопиб, серқуёш юртида елкаси офтоб кўрмаган, кут-баракот юртида косаси оқармаган бободехқон сиймосини Дехқонкул тимсолида очиб берар экан, нафақат қаҳрамон рамз сифатида юксалгани, балки романга хос барча бадиий компонентлар рамз даражасида талқин этилгани - ёзувчи ижодининг роман жанридаги тадрижий муваффақиятини таъминлайди.

Ёзувчи маҳорати асар стилистикасида намоён бўлади. «Стилист ёзувчи» таърифини нафақат Достоевский, Пруст ёки Маркесага, балки бадиий сўз маҳоратини намоён қила олган А.Қодирий ва Ойбекка нисбатан ҳам қўллаша бўлади.

«Отамдан қолган далалар»да [3] ҳам стилистика ўзига хос намоён бўлган. Роман поэтикасида лирик проза, эркин проза, насрий сажъ унсурлари ўзаро уйғунлашиб кетган.

Бу романий синкретик стилистикасини юзага келтиради, романий синкретик стилистика таҳлилини дискретик (ҳар бир услуб алоҳида) йўл билан амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Миллий адабиётимизда адабий жанрлар ривожига, шу жумладан, романчилигимизда ҳам анъаналарга бой халқ оғзаки ижодининг таъсири сезилиб туради. Сўзлар моҳиятидаги фалсафий теранлик, шаклдош жилвадорлик, хулосалардаги мантиқий мушоҳада, кичик тасвирлардан катта умумлашмалар чиқариш бадиий прозамизнинг поэтик ўзига хослигини таъминловчи компонентлардир.

Ўзбек насри тадрижини илмий таҳлил қилган адабиётшунос Б.Саримсоқов қуйидаги наср турларини кўрсатади:

I. Ориё наср (эркин проза).

II. Муражжаз наср (ваззли проза).

Адабиётшунос шунингдек, ҳозирги замон ўзбек прозасида ваззли прозанинг уч хил кўриниши мавжуд эканлигини кўрсатиб ўтади:

1. Соф ваззли проза (Ў.Умарбеков. «Муҳаббат қўшиғи», «Гайдук кизи», «Чўпон Васил ва унинг фарзандлари», «Қирқ қиз» ва б.).

2. Оқ шеърнинг туғилиши. (Ў.Умарбеков ижоди тимсолида).

3. Насрий шеър [2, 78-б.].

Юқорида кўрсатиб ўтилган насрий шеър талқини муаммоларига эътиборини қаратган адабиётшунос «Бизнингча, насрий шеър ваззли насрнинг қобиғини ёриб чиқиб, «эркин» наср ва шеърга хос хусусиятларга эга бўлди. Насрий шеърда ҳам шеърга хос, ҳам насрга хос хусусиятлар мавжуд бўлиб, унинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: а) маълум вазнга ва изчил қофияга эга бўлмаслик; б) тасвирда рамзийликнинг устунлиги ва фикрий умумлашманинг кучлилиги; в) эмоциянинг баландлиги ва риторик оборотларнинг кўплиги; г) гап бўлақларининг семантик интонация жиҳатдан нисбий мустақиллиги ва нутқ темпининг ранг-баранглиги, ўзига хос ритмик структура ва паузаларнинг кўплиги [2, 9-б.].

Адабиётшуноснинг «Насрий шеърдаги фикр ва эмоция ҳар қандай «қофияланган сўзлар қутчаси»дагидан баланд туради», - деган таърифи

адабий баҳсларда юзага келадиган «насрий шеър фикрнинг шеър даражасига ўсиб етилмаганлиги натижасида юзага келади», деган фикрларга нисбатан билдирилган илмий асосланган эътироз деб қабул қиламиз.

Адабиётшунос насрий шеър шаклланишини вазнли насрнинг анъанавий шаклий ифодадан фойдаланиш тамойили бўйича такомиллашганини таҳлил этиш билан бирга, вазнли насрнинг «янги шаклий ифодалар кашф этиш» тамойилига атрофлича муносабат билдиради.

Вазнли наср турлари ичида насрий сажънинг ҳам бугунги кун прозамизда маълум ўрни бор. «Отамдан қолган далалар»да ҳам вазнли наср унсурлари мавжуд. Чунончи:

«Бобомиз ҳовлиси Фарғонада бўлади.

Даласи Фарғона адоғида бўлади». [3, 5-б.]

Ушбу фасл бир неча туркумларга бўлинади: 1 туркум 11 ҳижоли, тенг вазнли, тенг 2 цезурали, қофияланган сажъ (яъни сажъи мутарраф). Бунда қофия моҳияти Фарғонада - адоғида эвфоник жарангдорликда намоён бўлади. «Бўлади» такрор шаклида бўлса-да ушбу ўринда «Фарғонада бўлади», «адоғида бўлади» ибораларида қофиядаги аллитерация «бўлади» такрорларида ассонанс билан алмашинади. Бу услуб прозаик матнда эмоционал ҳиссиёт юзага келишига таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, «бўлади» такрори бадиий сўзнинг эстетик таъсирчанликни юзага келтирувчи лексик-морфологик параллелизм вазифасини ҳам ўтайди. Ички қофия ритмик-синтактик параллелизм орқали насрий сажъланишни юзага келтиради.

Кейинги ўринда:

«Бобомиз даласи олдидан бир ариқ сув оқади.

Сув гавҳар зилол-гавҳар зилол сув бўлади.

Сув эгилмиш толлар мажнун - мажнун солланади.

Ариқ ўнгида шаҳардан келажак йўл бўлади» [3, 5-б.]

Даласи олдидан «сув оқади», «сув бўлади, йўл бўлади», икки ички сажъланиш «сув бўлади», «йўл бўлади» лексик морфологик параллелизм вазифасини бажаради.

Сув гавҳар зилол-гавҳар зилол сув бўладида ритмик-синтактик параллелизмда мантикий урғу биринчи ифодада «сувга», гавҳар зилол эканлигини таъкидлаш учун, иккинчи ифодада мантикий урғу «гавҳар зилол» сув эканлигини таъкидлаш маъносида келади.

Йўл ариқ ёқалаб ўтади. Йўл мажнунтол соялаб ўтади» да ҳам «ёқалаб» ва соялаб ритмик-синтактик параллелизмлар насрий сажъланишни таъминлайди. [3, 5-б.]

Роман стилистикасида сажъ услубини кўплаб учратиш мумкин:

«Йўл ариқ ёқалаб ўтади. Йўл мажнунтол соялаб ўтади». - Сажъи мутавозин (вазндош сажъ);

«Ҳаминқадар тала-тўп бўлади. Ҳаминқадар дўк-зуғум бўлади» [3, 34-б.] - Ссажъи мутавозин (вазндош сажъ).

«Донадор дала намдор дала бўлади» [3, 80-б.] - Сажъи мутарраф (қофияли сажъ).

«Далаларим кафтдай-кафтдай кўчди. Далаларим муштдай-муштдай кўчди. Далаларим тошдай-тошдай кўчди» [3, 93-б.]. - Сажъи мутарраф (қофияли сажъ).

Роман стилистикаси ритмик таҳлили матнда асосан сажънинг мутавозин тури қўлланилгани, бунга сабаб уни «қўллаш анча осон ва табиий характерга эга...»лиги, айти пайтда, «сажъи мутавозин қўлланилган насрнинг тушунилиши осон»лигидир. [2, 18-б.].

Роман стилистикасида сажънинг қўлланилиши поэтик нутқ ритмикасида оҳангдорлик, жилвакорлик юзага келишига сабаб бўлади:

«Тулки қизига тўй берди. Кун қиялаб-қиялаб нур тўкди. Кун сариқ-сариқ нур тўкди.

Кун бетини кўриб бўлмади. Кун нурига қараб бўлмади.

Олам илиқ-илиқ бўлди. Олам сариқ-сариқ бўлди.

Ҳавода оппоқ-оппоқ бир нималар учди. Ҳавола-ҳавола учди. Айлана-айлана учди. Бурала-бурала учди». [3, 105-б.]

Ушбу келтирилган лавҳада «кўриб бўлмади», «қараб бўлмади», «илиқ-илиқ бўлди» - «сариқ-сариқ бўлди», «ҳавола-ҳавола учди» - айлана-айлана учди», «бурала-бурала учди» ифодалари поэтик нутқда ритмик интонацияни ошириш билан бирга, поэтик фикрни конкретлаштиради, тасвирнинг жонли ва ёрқин бўлишига хизмат қилувчи ритмик-синтактик параллелизмларни юзага келтиради.

Романда романий стилистикани юзага келтирувчи компонентлар таҳлили Сажъ усулини қўллаш поэтик нутқнинг эмоционаллиги, жарангдорлигини таъминлайди, ўзига хос ритмик характерга эга бўлган ритмик прозани юзага келтиради.

«Отамдан қолган далалар»нинг стилистикасида айрим бўлақлар сажъланиб, ҳар бир ифода нисбатан бир-бирига тенг ритмик-синтактик бўлақларга бўлиниб кетади. Бундай сажъланиш натижасида поэтик нутқ оҳангдош ва изчил ритмга эга бўлади. Ёзувчи маҳорати шундаки, роман стилистикасида сажъ усулини қўллаш орқали нафақат поэтик нутқ ифодадорлигини оширади, шу билан бирга, қаҳрамон руҳий ҳолатини ифодалайди. Қаҳрамон табиатидан, унинг ҳатто ўз қора меҳнатидан ҳам завқлана билиш хусусиятини очиқ бериш ва сажъ услуби оҳангдорлик даражасини ошириш учун хизмат қилувчи сўз санъати бўлиб қолмаслиги учун талқинда лирик прозага мурожаат этади.

Романнинг эстетик архитектурасининг яна бир бадиий хусусиятларидан бири - лирик проза унсурларининг намоён бўлишидир:

«Чўлпон юлдуз пойида кулоқ қоқади. Чўлпон юлдуз пойида сажда этади». [3, 5-б.]

Лирик кайфият, эмоционал кўтаринкилик, қаҳрамоннинг табиат билан уйғунлиги китобхон қалбида ҳам гўзал туйғуларни уйғотади. Соф лиризм

руҳидаги насрий матн ўзидан олдинги ўринларда келган ритмик поэтик матнни моҳиятан тўлдиради.

Адабиётлар.

1. Саид Аҳмад. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. - Т.: Фан, 1978. Эпитет ўрнида. 4-бет.
2. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. - Т.: Фан, 1978. 152 б. 18-бет.
3. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар: Роман. — Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1994. — 272 б.
4. Қосимов У. Ҳозирги замон ўзбек адабиётида Тоғай Мурод ижоди. - Т.: Ёзувчи, 1997. 5-бет.